

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.004>

XX ASR BOSHLARI O‘ZBEK SHE’RIYATIDA IJTIMOIIY VOQELIKNING POETIK MODELLARI (NODIM, DOG‘IY VA HAYRATIIY IJODI MISOLIDA)

Abdullayeva Manzura Nasibullo qizi
Namangan davlat universiteti doktoranti
ORCID: 0009-0003-6038-6873

E-mail: Manzuraxonabdullayeva.94@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada XX asr boshlari o‘zbek she’riyatida ijtimoiy voqelikning poetik ifodalanish xususiyatlari Nodim, Dog‘iy va Hayratiiy ijodi misolida qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda shoirlar asarlaridagi ijtimoiy-tanqidiy poetika, psixologik lirizm, axloqiy-irfoniiy poetika, maishiy realizm va iqtisodiy voqelikning badiiy talqini poetik tizim sifatida o‘rganildi. Qiyosiy-tipologik, tarixiy-qiyosiy hamda poetik tahlil metodlari asosida har uch shoir ijodida ijtimoiy voqelikni aks ettirishning o‘ziga xos badiiy modeli mavjudligi aniqlandi. Natijada Nodim poetikasida tanqidiy realizm, Dog‘iy poetikasida psixologik-ijtimoiy lirizm, Hayratiiy poetikasida esa axloqiy-irfoniiy tafakkur yetakchi poetik tamoyil sifatida namoyon bo‘lishi ilmiy asoslandi.

Kalit so‘zlar: Ijtimoiy poetika, Nodim, Dog‘iy, Hayratiiy, poetika, tanqidiy realizm, psixologik lirizm, irfoniiy poetika, satira, maishiy realizm, qiyosiy tahlil.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЭТИКИ В УЗБЕКСКОЙ ПОЭЗИИ НАЧАЛА XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА НОДИМА, ДОГИЯ И ХАЙРАТИЯ)

Аннотация. В статье на основе сравнительного анализа творчества Нодима, Догия и Хайратия исследуются особенности художественного воплощения социальной действительности в узбекской поэзии начала XX века. Основное внимание уделено социальной поэтике, психологическому лиризму, нравственно-ирфанской поэтике, бытовому реализму и художественному осмыслению социально-экономической реальности. С применением сравнительно-типологического, историко-сравнительного и поэтического методов выявлены различные модели отражения социальной действительности в творчестве каждого поэта. Доказано, что в поэтике Нодима доминирует критический реализм, у Догия — психологическая социальная лирика, а у Хайратия — нравственно-философская и ирфанская поэтика.

Ключевые слова: Социальная поэтика, Нодим, Догий, Хайратий, поэтика, критический реализм, психологический лиризм, бытовой реализм, сатира, сравнительный анализ.

ARTISTIC INTERPRETATION OF SOCIAL POETICS IN EARLY TWENTIETH-CENTURY UZBEK POETRY (BASED ON THE WORKS OF NODIM, DOGIY AND HAYRATIY)

Abstract. This article comparatively examines the poetic representation of social reality in early twentieth-century Uzbek poetry through the works of Nodim, Dogiy and Hayratiiy. The study focuses on social poetics, psychological lyricism, moral-irfanic poetics, everyday realism and the artistic interpretation of socio-economic reality. Using comparative-typological, historical-comparative and poetic analysis methods, the research identifies distinctive poetic models of representing social reality in the works of these poets. The findings demonstrate that Nodim's poetry is characterized by critical realism, Dogiy's by psychological-social lyricism, and Hayratiiy's by moral-philosophical and irfanic poetics.

Keywords: Social poetics, Nodim, Dogiy, Hayratiiy, poetics, critical realism, psychological lyricism, everyday realism, satire, comparative analysis.

Kirish

XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotida yuz bergan tub o'zgarishlar badiiy tafakkur rivojiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Bu davr adabiyotida mumtoz she'riyat an'analari saqlanib qolgan holda, zamon voqeligini aks ettirishga intilgan yangi poetik qarashlar shakllana boshladi. Xususan, Namangan adabiy muhiti vakillari bo'lgan Nodim, Do'g'iy va Hayratiiy ijodida ijtimoiy hayot, inson ruhiyati, maishiy turmush hamda axloqiy muammolar badiiy tasvirning asosiy obyektiga aylandi. Natijada mumtoz poetik tafakkur realizm unsurlari bilan boyib, yangi badiiy-estetik tizim yuzaga keldi.

O'zbek adabiyotshunosligida mazkur shoirlar ijodi bo'yicha qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ularda asosan shoirlarning hayoti va ijodi, adabiy muhiti, janriy xususiyatlari hamda ayrim mavzular yoritilgan. Biroq Nodim, Do'g'iy va Hayratiiy she'riyatini poetik tizim nuqtai nazaridan kompleks o'rganish, ularning badiiy tafakkurini ijtimoiy-tanqidiy poetika, psixologik lirizm, maishiy realizm, iqtisodiy voqelik poetikasi va satira poetikasi kabi nazariy kategoriyalar asosida tahlil qilish masalasi yetarli darajada tadqiq etilmagan. Mazkur holat tadqiqotning ilmiy dolzarbligini belgilaydi.

Poetika adabiy asarning mazmuni va shakli o'rtasidagi ichki qonuniyatlarni o'rganuvchi muhim nazariy kategoriya hisoblanadi. Zamonaviy adabiyotshunoslikda poetik tahlil asarning g'oyaviy mazmunini emas, balki badiiy tafakkurning qanday vositalar orqali shakllanganini aniqlashga xizmat qiladi. Shu jihatdan Nodim, Do'g'iy va Hayratiiy ijodini poetik tizim sifatida tadqiq etish XX asr boshlaridagi Namangan adabiy muhitining estetik xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Mazkur maqolaning maqsadi Nodim, Do'g'iy va Hayratiiy ijodida namoyon bo'lgan poetik tizimni qiyosiy-tipologik asosda tadqiq etish, ularda ijtimoiy-tanqidiy poetika, iqtisodiy voqelik

poetikasi, maishiy realizm, psixologik lirizm hamda satira poetikasining badiiy funksiyasini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: Nodim, Do‘g‘iy va Hayratiiy ijodining poetik xususiyatlarini aniqlash, shoirlar asarlarida ijtimoiy voqelikning poetik ifodalanish usullarini tahlil qilish, psixologik lirizm va maishiy realizmning badiiy funksiyasini ochib berish, satira va hajv poetikasining estetik imkoniyatlarini yoritish, Namangan adabiy muhitiga xos poetik modelning umumiy va individual xususiyatlarini qiyosiy asosda belgilash.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda Nodim, Do‘g‘iy va Hayratiiy she‘riyati ilk bor alohida mavzular yoki janrlar doirasida emas, balki yaxlit poetik tizim sifatida o‘rganiladi. Shoirlar ijodida ijtimoiy-tanqidiy poetika, iqtisodiy voqelik poetikasi, maishiy realizm, psixologik lirizm va satira poetikasi kabi nazariy kategoriyalarning namoyon bo‘lishi ilmiy asosda tahlil qilinadi hamda XX asr boshlari Namangan adabiy muhitida shakllangan badiiy tafakkurning o‘ziga xos modeli yoritiladi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek, Namangan qadimdan ko‘p-ko‘p iste’dod egalarining parvozigacha qanot bergan ilohiy bir makondir. Bu ko‘hna yurtida tug‘ilib ijod qilgan Mahdumi A’zam Kosoniy, Boborahim Mashrab, Fazliy, Nodim Namangoniy, Ishoqxon Ibrat, Muhammadsharif So‘fizoda singari shoir va ma’rifatparvarlarning nomlarini xalqimiz hurmat bilan tilga oladi [1]

“Poeziya tarixga nisbatan falsafiyroq va umumiyroqdir, deydi. Aristotel, - chunki tarix alohida voqealarni, poyeziya esa umumiy qonuniyatlarni ifodalaydi”. [2]

Platon (mil.avv. 427-347) poeziyaga tanqidiy munosabat bildirganini ham eslab o‘tishimiz zarur. U she‘riyat ham voqelikning taqlidi, moddiy olam haqiqatning o‘zi emas, balki uning soyasidir, poeziya esa shu soyaniyam taqlidi bo‘lgani uchun haqiqatdan yanada uzoqlashadi degan fikrni olg‘a surgani bilan baribir poeziyaning inson his-tuyg‘ulariga kuchli ta’sir o‘tkazishini tan olib o‘tadi.

Platonning e’tiborga molik e’tirofini uch asr keyin Horasiy “She‘riyat san’ati” asarida rivojlantiradi. “She‘riyatning vazifasi - ham foyda keltirish, ham zavq bag‘ishlash” deya ta’kidlaydi. [3]

Qadimgi olimlar poetikani shunchaki she’r yozish san’ati emas, balki badiiy ijodning nazariyasi sifatida talqin etganlarini ko‘ramiz. Shunga ko‘ra poetikaga badiiy asar mazmuni, shakli, kompozitsiyasi, tili va insonga estetik ta’sirni o‘rganuvchi soha deya qaraganlar. Xuddi shu qarashlar keyinchalik Yovropa va Sharq adabiyotshunosligi qatorida o‘zbek adabiyotshunosligida ham poetika nazariyasi shakllanishida muhim rol o‘ynagan.

Chunonchi, adabiyotshunoslik lug‘ati tuzuvchilaridan bo‘lmish Dilmurod Quronov: “Poetika - badiiy asarning qurilishi, shakli, badiiy vositalari va ularning o‘zaro munosabatini o‘rganuvchi adabiyotshunoslik sohasidir” degan ta’rifni keltiradi. [4]

Adabiyotlar tahlili

XX asr boshlaridagi o‘zbek adabiyoti, xususan, Namangan adabiy muhitini o‘rganish bo‘yicha adabiyotshunoslikda salmoqli ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Mazkur izlanishlarda jadid adabiyoti, milliy uyg‘onish jarayoni, mumtoz adabiy an’analarning davomiyligi hamda davr shoirlari ijodining tarixiy-adabiy xususiyatlari keng yoritilgan. Biroq

poetika masalasi ko‘proq alohida janrlar yoki badiiy tasvir vositalari doirasida tahlil etilib, shoirlar ijodining yaxlit poetik tizimi maxsus tadqiqot obyekti sifatida yetarlicha o‘rganilmagan.

Poetikani o‘rganish borasida ilk qadamni o‘zbek adabiyotshunosligida Izzat Sulton (1910-1991) qo‘ygan. [5] U poetika masalalarini nazariy jihatdan tizimli o‘rganishni boshlab bergan. Bu borada “Adabiyot nazariyasi” (1980, 2005) kitobi qimmatli qo‘llanma bo‘lib xizmat qilmoqda. Kitob badiiy obraz, kompozisiya, syujet, uslub va badiiy til bo‘limlarida poetikaga oid masalalar yoritilgan.

Mustaqillik yillarida poetika nazariyasi bo‘yicha, ayniqsa, Dilmurod Quronov samarali tadqiqot olib bormoqda. Uning “Adabiyot nazariyasi asoslari” (2018), “Adabiyotshunoslikka kirish” (keyinchalik to‘ldirilib, “Adabiyot nazariyasi asoslari” nomi bilan qayta nashr qilingan. Darslikning “Badiiy asarning poetikasi” bobida mazkur masalaga ancha batafsil ta’riflangan va talqin qilingan.

Aslida poetika masalasi hamma davrda dolzarblik kasb etgan. Adabiyotshunoslarning doimo diqqat-e’tiborida turgan. Masalan, Hotam Umurovning 2004 yilda nashr etilgan “Adabiyotshunoslik nazariyasi” kitobida poetika badiiy asarning shakliy tizimi, obrazlar qurilishi va badiiy tasvir vositalarini tadqiq qiluvchi yo‘nalish sifatida ko‘rsatilgan. U poetikada metafora, epitet, ramz, tashbeh kabi tasvir vositalari o‘rni va ahamiyati hususida qimmatli ma’lumotlar beradi.

Biz uchun yanada ahamiyatlisi Ibrohim Haqqulning “Badiiy so‘z jozibasi” (1987), “Ijod iqlimi” (1998) va “Navoiyga qaytish” (2007, 2011) kitoblaridir. Poetika masalasi adabiyotshunos olim Yo‘ldosh Solijonovning ham doimiy diqqat markazida turadi. U zamonaviy o‘zbek adabiyoti poetikasi, badiiy uslub va obraz tizimi yuzasidan tadqiqotlar olib borgan. Boshqalardan farqli ravishda poetikaga shoir va yozuvchi uslubining asosiy belgisi sifatida qaragani uning o‘ziga xos talqinini bildiradi. “Nutq va uslub” (2002), “Badiiy mahorat sirlari” (2022), “Ko‘zgudagi hayot” (2015), “So‘zigavhar, fikri o‘lmas san’atkor” (2024) kabi ilmiy asarlari amaliy poetika, ya’ni muayyag shoir hamda yozuvchilarning badiiy mahorati va poetikasini tahlil qilishda qimmatli manba bo‘la oladi.

Shuningdek, zukko adabiyotshunosimiz Ozod Sharafiddinovning poetika masalasida garchi maxsus nazariy risolalar bitgan bo‘lsa-da, she’riyat poetikasi, badiiy mahorat, uslub va estetik mezonlar haqidagi o‘ziga xos qarashlarini aks ettirgan fikrlari yanada ahamiyatli, desak aslo yanglishmaymiz. U “Zamon. Qalb. Poeziya” (1962), “Iste’dod jilolari” (1976), “Birinchi mo‘jiza” (1979) va “Ijodni anglash baxti” (2004) kitoblarida poetika amalda, ya’ni aniq she’rlar hamda shoir va adiblar ijodini tahlil qilish asnosida yoritilgani bilan diqqatimizni tortadi. [6] Bizning tadqiqotimizni “XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlari o‘zbek shoirlari ijodida poetika masalalari”ga bag‘ishlangani uchun mumtoz adabiyot poetikasi bilan shug‘ullangan yana bir necha olimlarimizning mazkur ilmiy yo‘nalish soha rivojiga qay darajada hissa qo‘shganliklariga ham alohida e’tibor qaratamiz.

Masalan, Najmiddin Komilov tasavvur adabiyoti va mumtoz she’riyati poetikasi bo‘yicha yirik tadqiqotlarni amalga oshirgan. “Tasavvuf” (1996), “Komil inson haqida to‘rt risola” (1997) asarlarida o‘zbek tasavvuf adabiyotining badiiy-estetik xususiyatlari va irfoniyy poetikasi,

tasavvuf falsafasi, ramzlar tizimi va mumtoz she‘riyatning badiiyati anchayin chuqur tahlillangan. [7]

Folklorshunos Bahodir Sarimsoqov esa mumtoz og‘zaki adabiyot poetikasini o‘rgangan olimlardan biridir. Uning “O‘zbekiston adabiyotida saj” (1978) kitobida mumtoz nasr va she‘riyatda sa‘jning badiiy vazifasi, poetik qurilishi va uslubiy xususiyatlari tadqiq qilingan. “Badiiylik asoslari va qilingan “Badiiylik asoslari va mezonlari” (2004) nomli risolasida badiiylik, poetika, obraz, uslub va tasvir vositalari nazariy jihatdan yoritib berilgan. [8] Badiiy ijod mezonlari” (2005) kitobi ham xuddi shu masalaga bag‘ishlangan. O‘zbek adabiyotshunosligida poetika nazariyasining shakllanishi va rivojida Ibrohim Haqqul, Naim Karimov, Qozoqboy Yo‘ldoshev, B.Valixojayev, N.Komilov kabi olimlarning ilmiy ishlari muhim o‘rin tutadi. Ularning tadqiqotlarida mumtoz she‘riyat poetikasi, badiiy obraz tabiati, ramziy tafakkur, janrlar evolyutsiyasi hamda adabiy an‘analarning davomiyligi nazariy jihatdan asoslangan. Ayniqsa, I.Haqqul mumtoz adabiyotning falsafiy-estetik mohiyatini, N.Komilov esa tasavvuf poetikasining badiiy mezonlarini chuqur tahlil qilgan. [9] Mazkur ilmiy qarashlar XX asr boshlaridagi she‘riyat poetikasini o‘rganishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Namangan adabiy muhiti vakillari ijodi yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarda asosan shoirlarning tarjimai holi, adabiy merosi, g‘oyaviy yo‘nalishi va janr xususiyatlariga e‘tibor qaratilgan. Nodim, Do‘g‘iy va Hayratiy she‘riyatidagi ijtimoiy tanqid, maishiy tasvir, psixologik kechinmalar hamda satirik yo‘nalish haqida ayrim fikrlar bildirilgan bo‘lsa-da, ular yagona poetik tizim sifatida qiyosiy aspektda o‘rganilmagan. Shu bois mazkur shoirlar ijodida poetik tafakkurning shakllanish qonuniyatlarini aniqlash dolzarb ilmiy masala bo‘lib qolmoqda.

Jahon adabiyotshunosligida poetika masalalari A.N. Veselovskiy, V.M. Jirmunskiy, Yu.M. Lotman, M.M. Baxtin, B.V. Tomashevskiy, R.O. Yakobson kabi olimlarning tadqiqotlarida keng yoritilgan. Xususan, Yu.M. Lotman badiiy matnni murakkab semiotik tizim sifatida talqin etsa, M.M. Baxtin badiiy tafakkurda dialogiklik va ko‘povozlilik tamoyillarining estetik mohiyatini ochib beradi. R.O. Yakobson poetik funksiyani tilning estetik imkoniyatlarini yuzaga chiqaruvchi asosiy omil sifatida baholaydi. [10] Mazkur nazariy qarashlar poetik tizimni faqat tasvir vositalari yig‘indisi emas, balki mazmun va shaklning yaxlit badiiy modeli sifatida talqin etishga imkon yaratadi.

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Nodim, Do‘g‘iy va Hayratiy ijodi hozirgacha asosan tarixiy-adabiy yoki biografik nuqtai nazardan baholangan. Ularning asarlarida ijtimoiy-tanqidiy poetika, iqtisodiy voqelik poetikasi, maishiy realizm poetikasi, psixologik lirizm va satira poetikasining o‘zaro bog‘liqligi hamda ushbu poetik qatlamlarning Namangan adabiy muhitidagi badiiy tafakkur rivojiga ta’siri alohida ilmiy tadqiqot obyekti bo‘lmagan.

Mazkur maqola ana shu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, unda Nodim, Do‘g‘iy va Hayratiy ijodi poetik tizim konsepsiyasi asosida qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Shu orqali XX asr boshlaridagi Namangan adabiy muhitida shakllangan poetik tafakkurning o‘ziga xos modeli va uning o‘zbek she‘riyati taraqqiyotidagi o‘rni ilmiy asosda yoritiladi.

Natijalar

Nodim ijodining yetakchi xususiyatlaridan biri uning ijtimoiy voqelikni poetik tafakkur orqali badiiy umumlashtirishga intilishidir. Shoir jamiyatdagi illatlarni oddiy tasvirlash bilan cheklanmay, ularni satirik obrazlar, kinoya, mubolag‘a va kontrast kabi poetik vositalar yordamida ochib beradi. Natijada she'r voqelikning badiiy nusxasi emas, balki uning estetik va axloqiy bahosiga aylanadi.

Bu jihat, ayniqsa, "Yig‘chi xalifa" haqidagi muxammasda yaqqol namoyon bo‘ladi. Asarda diniy niqob ostida xalqni aldov yo‘liga boshlagan shaxs obrazi yaratiladi. Shoir qahramonning nasl-nasabi, tashqi qiyofasi va ma'naviy qashshoqligini ketma-ket poetik detallar orqali tasvirlaydi:

Anga yig‘chi xalifalik laqabdur,
Vale bad asl majhul nasabdur. [11]

Mazkur baytda laqab va asl tushunchalarining qarama-qarshi qo‘yilishi antitezani yuzaga keltiradi. Qahramonning tashqi mavqei bilan ichki mohiyati o‘rtasidagi ziddlik uning satirik portretini shakllantiradi. Shoir shaxsni emas, balki jamiyatda ildiz otgan riyokorlik va johillikni tanqid qiladi.

Asarning keyingi baytlarida satirik tasvir yanada kuchayadi:
O‘zi omiyu johil, lek eshon,
Karomatlari oni bori yolg‘on.

Bu misralarda "omiy", "johil" va "eshon" so‘zlarining yonma-yon qo‘llanishi kuchli poetik kontrast hosil qiladi. Muallif diniy unvon bilan haqiqiy ma'naviy kamolot o‘rtasidagi tafovutni ochib beradi. Natijada satira alohida shaxsga emas, balki ijtimoiy hodisaga qaratilgan poetik vositaga aylanadi.

Shoir Muharram marosimlarini tasvirlar ekan, diniy taassub va ko‘r-ko‘rona taqlidni ham tanqid qiladi. Bu yerda hissiy ta'sir mubolag‘a, kinoya va dinamik tasvir orqali kuchaytirilgan. Asardagi satirik ohang kulgi uyg‘otish uchun emas, balki o‘quvchini mushohadaga undash uchun xizmat qiladi.

Demak, Nodimning ijtimoiy-tanqidiy poetikasi voqelikni bevosita aks ettirishdan ko‘ra, uni estetik baholashga yo‘naltirilgan. Shoir satira vositasida jamiyatdagi diniy mutaassiblik, jaholat va riyokorlikni fosh etadi. Bunday yondashuv uning poetikasida tanqidiy realizmning shakllanganidan dalolat beradi.

Shuningdek, Nodimning ijtimoiy-tanqidiy poetikasining yana bir muhim belgisi shundaki, unda individual obrazlar umumlashma xarakter kasb etadi. "Yig‘chi xalifa" muayyan tarixiy shaxs obrazidan ko‘ra, xalq ishonchidan foydalanadigan soxta peshvolarning badiiy timsoliga aylanadi. Shu sababli asarning g‘oyaviy-estetik qimmati faqat o‘z davri bilan cheklanmay, bugungi kun uchun ham dolzarbligini saqlab qoladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Nodim, Dog‘iy va Hayratiy ijodida ijtimoiy voqelikning badiiy ifodasi umumiy mavzuviy mushtaraklikka ega bo‘lsa-da, har bir shoir ushbu voqelikni o‘ziga xos poetik tizim orqali talqin qiladi. Ular ijtimoiy hayot, iqtisodiy muhit, inson ruhiyati va axloqiy muammolarni turli poetik vositalar yordamida badiiylashtirganlar.

Avvalo, Nodim ijodida ijtimoiy-tanqidiy poetika ustuvorlik qiladi. Uning muxammas va hajviy she‘rlarida jamiyatdagi soxta eshonlar, diniy mutaassiblik, johillik va mansabparastlik keskin tanqid qilinadi. Shoir obraz, ironiya, sarkazm va grotesk kabi badiiy usullar orqali ijtimoiy voqelikni realistik hamda tanqidiy ruhda aks ettiradi. Ayniqsa, «Marg‘inonu Mingtepadin...» deb boshlanuvchi muxammasida soxta pir obrazi xalq manfaatiga zid kuch sifatida gavdalanirilgan. Bu asarda poetik tasvir ijtimoiy fikr bilan uyg‘unlashib, satira vositasida jamiyat illatlari fosh etiladi.

Nodim poetikasida iqtisodiy voqelik ham muhim o‘rin tutadi. «Ekmak ekin ko‘maksiz...» kabi she‘rlarida mehnat, tirikchilik, qashshoqlik va xalqning iqtisodiy ahvoli real hayotiy manzaralar asosida tasvirlangan. Bu she‘rlarda iqtisodiy munosabatlar faqat mavzu sifatida emas, balki inson taqdiriga ta’sir qiluvchi omil sifatida talqin etiladi. Shoir maishiy detallar, xalqona iboralar va hayotiy voqealar orqali realistik poetik muhit yaratadi.

Shuningdek, maishiy realizm poetikasi Nodim ijodining yana bir muhim xususiyati hisoblanadi. «Bu yil qish shiddati...» kabi she‘rlarda tabiat, turmush qiyinchiliklari, uy-ro‘zg‘or mashaqqatlari kulgili, ammo hayotiy obrazlar orqali berilgan. Maishiy tafsilotlar ijtimoiy muhitning real manzarasini ochib berishga xizmat qiladi.

Nodim she‘riyatida psixologik lirizm ham chuqur ifodalangan. «Tokim boshimga tushdi sitamkor ehtiyoj...» kabi g‘azallarda insonning ichki iztirobi, muhtojlik, ruhiy tushkunlik va hayotdan norozilik hislari lirik kechinmalar orqali yoritiladi. Bu yerda tashqi voqelik inson qalbidagi dramatizm bilan birlashib, psixologik poetika shakllanadi.

Shoir ijodida satira va hajv poetikasi alohida ahamiyat kasb etadi. «Hafalak qishlog‘i...» kabi asarlarda kulgi vositasida jamiyatdagi qoloqlik, savodsizlik va axloqiy buzilishlar tanqid qilinadi. Bunda mubolag‘a, kinoya, xalqona yumor va ironiya poetik ta’sirchanlikni kuchaytiradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Dog‘iy ijodida esa poetik tizim asosan ishqiy-psixologik lirizm hamda ijtimoiy-axloqiy poetikaga qurilgan. Uning g‘azal va muxammaslarida inson qalbining nozik kechinmalari, hijron, visol, vafo va sadoqat mavzulari tasavvufiy-lirik ruhda ifoda etilgan. Navoiy g‘azallariga bog‘langan muxammaslarida an’anaviy g‘azal poetikasi zamonaviy ijtimoiy mazmun bilan boyitiladi. Shu bilan birga, ayrim she‘rlarida mehnatkash inson, kambag‘allik va ijtimoiy tengsizlik kabi masalalar ham badiiy talqin etilgan.

Hayraty ijodida esa insonning ma’naviy-ruhiy olami markaziy o‘rinni egallaydi. Uning g‘azal va muxammaslarida ishq, hasrat, visol, sabr va irfoniy kamolot mavzulari psixologik lirizm asosida tasvirlanadi. Shu bilan birga, Hayraty Navoiy an’analarini davom ettirgan holda badiiy tasvir vositalari, istiora, tashbeh, tanosub va tazodlardan samarali foydalangan. Bu holat uning poetik tafakkurida klassik an’ana va yangi ijtimoiy voqelikning uyg‘unlashganini ko‘rsatadi.[12]

Umuman, tadqiqot natijalari Nodim, Dog‘iy va Hayraty ijodida ijtimoiy voqelikni aks ettirish turli poetik modellar asosida amalga oshganini tasdiqlaydi. Nodimda tanqidiy realizm va satira, Dog‘iyda ishqiy-psixologik hamda axloqiy poetika, Hayratyda esa psixologik-irfoniy lirizm ustuvorlik qiladi. Bu esa har bir shoirning individual poetik uslubini belgilab, XX asr

boshlari o‘zbek adabiyotida ijtimoiy poetikaning shakllanish jarayonini yoritishga xizmat qiladi.

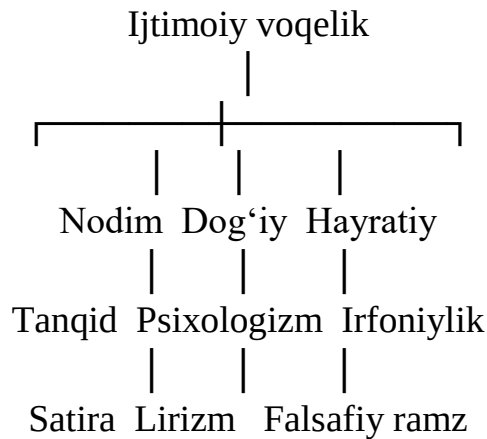
Dog‘iy ijodida ijtimoiy voqelik bevosita hajv yoki keskin tanqid orqali emas, balki inson taqdiri va ruhiy kechinmalari vositasida ifoda etiladi. Shoirning g‘azallarida ishqiy lirizm yetakchi bo‘lsa-da, ana shu ishqiy kechinmalar zamirida davrning ijtimoiy muhiti ham aks etadi. Masalan, Navoiy g‘azaliga bog‘langan muxammasida («Tarki suhbat qildilar ul vaqtkim dilxohlar...») hijron, yolg‘izlik va dard motivlari nafaqat oshiqning shaxsiy iztirobi, balki jamiyatda insonning qadrsizlanishi va ma‘naviy tanholigi ramzi sifatida talqin etiladi. Shu jihatdan Dog‘iy poetikasida psixologik lirizm ijtimoiy mazmun bilan uyg‘unlashib, lirik qahramon qalbi orqali davr voqeligi ochib beriladi.

Shuningdek, Dog‘iyning «Ko‘zingdin o‘rgulay...» kabi g‘azallarida muhabbat mavzusi markazda turgan bo‘lsa-da, unda inson qadri, sadoqat, mehr va bevafoqlik kabi umuminsoniy qadriyatlar talqin qilinadi. Bu holat shoir ijodida ishqiy poetika ijtimoiy-axloqiy poetika bilan uzviy bog‘langanini ko‘rsatadi. Demak, Dog‘iy uchun tashqi voqelikdan ko‘ra insonning ichki olami muhim bo‘lib, ijtimoiy muammolar ham aynan shu ichki drammatizm orqali badiiylashtiriladi.

Hayraty ijodida esa poetik tizimning asosini psixologik va irfoniylirizm tashkil etadi. Uning she‘rlarida ishq, visol, hijron, sabr va ma‘naviy kamolot mavzulari markaziy o‘rin egallaydi. Biroq bu mavzular faqat an‘anaviy ishqiy mazmun bilan cheklanmaydi. Shoir insonning ichki iztiroblari, hayotning o‘tkinchiligi, ma‘naviy poklanish va komillikka intilish kabi masalalarni chuqur falsafiy mushohada bilan uyg‘unlashtiradi.

Shoir	Yetakchi poetika	Asosiy badiiy vositalar	Ijtimoiy voqelik talqini
Nodim	Ijtimoiy tanqidiy poetika	Satira, hajv, ironiya, grotesk, antiteza	Jamiyatdagi illatlar ochiq tanqid qilinadi
Dog‘iy	Psixologik ijtimoiy poetika	Lirik monolog, istiora, tashbeh, drammatizm	Ijtimoiy muhit inson ruhiyati orqali yoritiladi.
Hayraty	Axloqiy-irfoniyl poetika	Ramz, talmeh, falsafiy obraz, tazod	Jamiyat ma‘naviy kamolot nuqtai nazaridan talqin qilinadi

Hayraty Navoiy poetik an‘analarini davom ettirgan holda istiora, tashbeh, tanosub, tazod va ramziy obrazlardan mahorat bilan foydalanadi. [12] Bu esa uning she‘riyatida badiiy tafakkurning yuksak darajasini namoyon qiladi. Shu bilan birga, shoirning ayrim muxammaslarida ijtimoiy hayotga munosabat ham kuzatiladi. Biroq bu munosabat Nodimdagi kabi ochiq tanqid emas, balki axloqiy-falsafiy baholash orqali ifoda etiladi.

«Poetik modellar» sxemasi

Tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, Nodim ijtimoiy voqelikni tashqi hayot manzaralari va tanqidiy realizm orqali, Dog‘iy inson ruhiyati va ishqiy kechinmalar orqali, Hayratiy esa psixologik-irfoniy mushohada va falsafiy lirizm orqali badiiylashtiradi. [14] Shu jihatdan ushbu uch shoir ijodi XX asr boshlari o‘zbek adabiyotida ijtimoiy poetikaning uch xil badiiy modeli shakllanganini ko‘rsatadi. Bu esa ularning poetik tizimida individual uslub va ijtimoiy voqelikni anglash tamoyillari o‘zaro farq qilishini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Muhokama

Tadqiqot natijalari Nodim, Dog‘iy va Hayratiy ijodida ijtimoiy voqelikning badiiy talqini umumiy mavzuviy mushtaraklikka ega bo‘lsa-da, ularning poetik ifoda usuli keskin farq qilishini ko‘rsatdi. Bu holat XX asr boshlari o‘zbek adabiyotida ijtimoiy poetikaning bir xil emas, balki turli poetik modellar asosida shakllanganini tasdiqlaydi.

Avvalgi tadqiqotlarda mazkur shoirlar ijodi asosan janr xususiyatlari, g‘oyaviy mazmun yoki til uslubi nuqtai nazaridan o‘rganilgan. Ammo ular ijodida ijtimoiy voqelikning aynan poetik tizim sifatida shakllanishi alohida kompleks tahlil ob‘yekt bo‘lmagan. Ushbu tadqiqotda esa ijtimoiy voqelik mavzusi emas, balki uning badiiy qurilishi obrazlar tizimi, lirik qahramon, badiiy detallar, ramzlar, satira, psixologik tasvir va kompozision qurilish orqali namoyon bo‘lishi tahlil qilindi.

Tahlillar Nodim ijodida tanqidiy realizm ustuvorligini ko‘rsatdi. Shoir ijtimoiy adolatsizlik, diniy mutaassiblik, johillik va iqtisodiy qiyinchiliklarni ochiq tanqid qilish orqali jamiyatni isloh qilish g‘oyasini ilgari suradi. Bu jihatdan Nodim poetikasi Muhammad Sharif Gulxaniy va Muqimiyning hajviy an‘analari bilan mushtaraklik kasb etsa-da, unda ijtimoiy tanqidning realistik ko‘lami ancha kengaygan.

Dog‘iy ijodida esa ijtimoiy voqelik insonning ichki kechinmalari orqali namoyon bo‘ladi. [15] Agar Nodim tashqi ijtimoiy muhitni tasvirlasa, Dog‘iy inson qalbida kechayotgan dramatismni markazga qo‘yadi. Shu sababli uning poetikasida psixologik lirizm yetakchilik qiladi. Lirik qahramonning hijron, yolg‘izlik va muhtojlik holatlari muayyan ijtimoiy muhit ta‘sirida yuzaga kelgan ma‘naviy inqiroz sifatida talqin etiladi. Bu esa shoirning ijtimoiy voqelikni bilvosita, psixologik poetika orqali badiiylashtirganini ko‘rsatadi. [16]

Hayratiy ijodida esa ijtimoiy voqelik axloqiy va falsafiy mushohada bilan uyg‘unlashadi. U tashqi voqelikdan ko‘ra insonning ma‘naviy kamolotini muhim deb biladi. Shuning uchun uning muxammas va g‘azallarida ijtimoiy munosabatlar irfoniy ramzlar, tasavvufiy

tushunchalar va psixologik obrazlar orqali talqin qilinadi. Bu jihatdan Hayratiiy poetikasi Navoiy an‘analarining XX asr boshidagi badiiy davomi sifatida namoyon bo‘ladi.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, mazkur uch shoir ijodida ijtimoiy voqelikni aks ettirishning uch xil poetik modeli shakllangan:

Nodim tashqi ijtimoiy voqelikni tanqidiy realizm va satira orqali tasvirlaydi;

Dog‘iy ijtimoiy muhitni inson ruhiyati va psixologik kechinmalar orqali badiiylashtiradi;

Hayratiiy ijtimoiy voqelikni axloqiy-falsafiy va irfoniiy poetika bilan talqin qiladi.

Mazkur farqlar mazkur shoirlarning ijodiy individualligini belgilabgina qolmay, XX asr boshlari o‘zbek adabiyotida ijtimoiy poetikaning taraqqiyot bosqichlarini ham namoyon etadi. Shu ma’noda, tadqiqot natijalari o‘zbek adabiyotshunosligida mazkur shoirlar ijodini «ijtimoiy poetika» konsepsiyasi asosida qayta baholash zaruratini ko‘rsatadi.

Xulosa

XX asr boshlari o‘zbek adabiyotida ijtimoiy voqelikni badiiy talqin qilish jarayoni Nodim, Dog‘iy va Hayratiiy ijodida turlicha poetik modellar asosida shakllangan. Har bir shoir ijtimoiy hayotni o‘ziga xos badiiy tafakkur va individual uslub orqali ifoda etgan.

Nodim ijodida ijtimoiy-tanqidiy poetika yetakchilik qilib, satira, hajv, ironiya, grotesk va antiteza kabi badiiy vositalar yordamida johillik, diniy mutaassiblik, iqtisodiy tanglik va maishiy muammolar realistik asosda tasvirlangan. Bu uning poetikasida ijtimoiy tanqidning ustuvor yo‘nalish ekanini ko‘rsatadi.

Dog‘iy ijodida ijtimoiy voqelik insonning ichki kechinmalari orqali ifodalanadi. Shoir poetikasida psixologik lirizm, ishqiy dramatism va axloqiy mushohada ustun bo‘lib, tashqi ijtimoiy muhit lirik qahramon ruhiyati bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilinadi.

Hayratiiy ijodida esa ijtimoiy voqelik axloqiy-falsafiy hamda irfoniiy qarashlar bilan uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘ladi. Navoiy an‘analarini davom ettirgan shoir ramz, istiora, tazod va falsafiy obrazlar vositasida inson ma‘naviyati va jamiyat munosabatlarini chuqur poetik talqin qiladi.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, mazkur shoirlar ijodida ijtimoiy poetikaning uch xil badiiy modeli shakllangan: Nodimda tanqidiy-realistik poetika, Dog‘iyda psixologik-ijtimoiy poetika, Hayratiiyda falsafiy-irfoniiy poetika. Bu holat ularning individual ijodiy uslubini belgilabgina qolmay, XX asr boshlari o‘zbek she‘riyatining badiiy taraqqiyotini ham yaqqol namoyon etadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, Nodim, Dog‘iy va Hayratiiy ijodi birinchi marta «ijtimoiy poetika» konsepsiyasi asosida qiyosiy tahlil qilindi. Shoirlar ijodida ijtimoiy voqelikning faqat mavzuviy emas, balki poetik tizim darajasida namoyon bo‘lishi isbotlandi. Bu yondashuv XX asr boshlari o‘zbek adabiyoti poetikasi haqidagi ilmiy tasavvurlarni yanada boyitadi hamda keyingi tadqiqotlar uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev, Sh. M. Xalqchil islohotlar xalqimiz manfaatlariga xizmat qiladi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. 16-b.
2. Aristotel. Poetika. /Yunon estetikasi. – Moskva: Iskustvo, 1978. (Yoki antik adabiyot manbalari bo‘yicha umumiy nashr).

3. Horasiy. She‘riyat san‘ati (Ars poetika). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1978.
4. Quronov, D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Navro‘z, 2018. 45-b.
5. Sulton, I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1980. 112-b.
6. Sharafiddinov, O. Ijodni anglash baxti. – Toshkent: Sharq, 2004. 120-b.
7. Komilov, N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr, 1996. 54-b.
8. Sarimsoqov, B. Badiiylik asoslari va mezonlari. – Toshkent: Akademnashr, 2004. 35-b.
9. Haqqul, I. Badiiy so‘z jozibasi. – Toshkent: Fan, 1987. 88-b.
10. Lotman, Yu. M. Struktura xudojestvennogo teksta. – Moskva: Iskusstvo, 1970. 42-s.
11. Nodim Namangoniy. Devon. – Toshkent: Fan, 1960. 33-b.
12. Hayratiy, U. Armug‘on. – Namangan: Iste‘dod Ziya-Press, 2024. 19-b.
13. Sayhun, S. Biz bilgan va bilmagan shoir Hayratiy. – Toshkent: Navro‘z, 2020. 15-b.
14. Nodim Namangoniy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1984. 71-b.
15. Yo‘ldoshxo‘jayev, H. O‘zbekiston ulamolari. – Toshkent: Movarounnahr, 2018. 3-4-b.
16. Dog‘iy, Y. Dilim izhor aylanin derman. – Toshkent: Movarounnahr, 2006. 18-b.